

УМК – Уступные, мировые, купчие... Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, Ф 1, од. зб. 56235-56434 (Лаз., 41₁₁).

Ф. 61, №1235 – Купчая крепость Бандури Федора на продажу дворища й хаты Григорию Кирсте. – Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, Ф. 61, №1235.

Ф. 61, №1236 – Купчая крепость на продажу двора Таранихи Юлианы Наумовны Григорию Моренцови. – Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, Ф. 61, №1236.

Ф. 61, №1238 – Купчая крепость Пушенка Данила на продажу нивы Ивану Грибаню. – Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, Ф. 61, №1238.

Г. П. Щокань, асп.

**ГРАФІКО-ОРФОГРАФІЧНА СИСТЕМА
ПАТЕРИКА ПЕЧЕРСЬКОГО
(РУКОПИСІВ 1553–1554, 1657–1658 РР.) У ЗВ'ЯЗКУ З
ГРАМАТИКОЮ М. СМОТРИЦЬКОГО**

У статті схарактеризовано графіко-орфографічну систему двох списків Києво-Печерського патерика у зв'язку з правописними нормами, запровадженими М. Смотрицьким у розділі “Ω Орфографій” Граматики 1619 р.

In the article the system of spelling of two lists of Kijevopecherskyj paterik is described in connection with the norms of spelling, which were created by M. Smotritskiy in 1619.

Вихід у світ праці М. Смотрицького “Грамматика Славенскаа правилное СВнта(Г)ма” (далі – Грамматика) став переломним етапом у розвитку української писемності. Праця всебічно досліджена В.В.Німчуком¹, тому детально розглядати її не будемо, торкнувшись лише розділу “Ω Орфографій”, з яким безпосередньо пов'язане наше дослідження. У свою граматику М. Смотрицький, як і його попередник Л.Зизаній, додає окремий розділ із правопису, через потреби нормалізації церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції. Уперше в східнослов'янській граматичній практиці Л.Зизаній виділяє у праці “Грамматика словенска” (1596) розділи “Ωрфографіа” та “Каноны Ωрфографіи”, тим часом як М.Смотрицький у складі “Грамматіки Славенскаа правилное

СҮнта(Г)ма” (1619) вміщує “**Ѡ** Орфографій” та “Увщєніа” – розділи, уgruntовані на фонетико-орфографічній практиці². В обох граматиках здійснено кодифікацію староукраїнського узусу, що склався на кінець XVI – початок XVII ст., передусім у конфесійній літературі, та, значно менше, правила, вироблені в світському письменстві³. З огляду на те, що в кінці XIV – на початку XV ст. в староукраїнській конфесійній, а частково і в діловій писемності становлення узусу відбувається при взаємодії двох правописних систем: давньоукраїнської та південнослов’янської⁴, цілком природно, що граматики відображали і південнослов’янські правописні норми XIV–XV ст., вживання яких обумовлювалося другим південнослов’янським впливом⁵. Найважливіші фонетико-орфографічні риси у житійно-повістєвих пам’ятках простежила Видайчук Т. Л.⁶ Л.А. Гнатенко, з’ясовуючи орфографію українських пам’яток XIV – поч. XVII ст., сформулювала на основі ґрунтового аналізу матеріалу принципи правопису для кожного хронологічного періоду, що передували виходу в світ Граматики М. Смотрицького. На основі вироблєних правил канонічного письма кінця XVI – поч. XVII ст. дослідниця простежила, яким чином ці правила були включєні до граматики вченим. Враховуючи досвід попередників, спробуємо простежити співвідношення традиції та авторського нормування у графіко-орфографічній системі конфесійних пам’яток на прикладі славнозвісного “Патєрика Печєрського” (рукопису 1657–1658 рр., який Д. Абрамович назвав “провінціальною” обробкою пам’ятки⁷). Для порівняння використовуємо також більш ранній кодекс пам’ятки, що побачив світ до виходу праці М. Смотрицького і, ймовірно, був одним із джерел, якими користувався граматист при її створєнні⁸. З цього погляду, варто простежити відмінності між обома кодексами та взаємозв’язок їх із Граматикою 1619 р. В основу цих кодексів покладєно Касіянівську II редакцію пам’ятки.

У полі зору перебуватимє система голосних звуків.

У системі голосних звуків Патєрика Печєрського (рукописів 1553–1554, 1657–1658 рр.) часто використовуються дублетні букви для передачі одного звука.

Звук **А** позначається буквою **А** на початку слів, після твердих приголосних, шиплячих та **Ц**: *кназь африкань* (1553–1554, 4), *Антонію* (40), *образа* (15 зв.), *сѣ радостію* (85 зв.), *слышалъ еси* (130), *се поржчаю* (87), *Ѡпоущаше въ келію* (68 зв.); *Антонію* (1657–1658, 16), *заповдєй* (10), *ни послѣдиати* (18), *Ѡца* (57), *хотаца* (41).

Буква **А** вживається послідовно після м'яких приголосних: *твор**А**ща* (1553–1554, 77 зв.), *строител**А*** (70 зв.), *кн**А**зю Из**А**славоу* (66 зв.), *т**А**жкоу сло* (90); *бол**А**рина* (1657–1658, 7 зв.), *кн**А**з**А*** (3), *медл**А**ци* (114 зв.), *Ол**А**дис**А*** (68), *оукар**А**ше* (81). Написання графеми **А** у позиції після м'якого приголосного в словах типу *дес**А**ть*, *кн**А**зь* та ін. може бути зумовлене не лише писемною традицією, а й позначенням на письмі звукових рефлексів колишнього носового переднього ряду, який передавався графемою **А**. Це видається переконливим з огляду на те, що пам'ятка середини XVI ст. – написана рукою дячка Нестерця, який був родом з Соколя, що на Волині, а, як відомо, в західно-волинських говірках на місці носового переднього ряду в ненаголошеній позиції зустрічається звуковий рефлекс *е*. Факти ж уживання графеми **А** з попереднім пом'якшеним у словах, відмінних від слів зазначеного типу, потребують додаткових свідчень з урахуванням ареального аспекту, а отже, й виходу дослідника на світські пам'ятки.

Йотація звука **А** в рукопису 1553–1554 рр. передається за допомогою букв **я** та **А** на початку слів і після голосних. Буква **я** вживається за давньоукраїнською писемною традицією, тоді як написання з **А** у цих позиціях, що поширилися у конфесійних пам'ятках починаючи з XV ст., є наслідком другого південнослов'янського впливу⁹: *с**н**а **А**рослав**л**а* (13 зв.); *я**к**о ты еси пом**о**щ**н**и(к)* (30), *я**в**и**с*** (102 зв.), *я**А**рославоу* (4 зв.), *я**р**ослав**л**а* (2 зв.), *я**р**ослав**и**чи* (4 зв.); *Печерска**я** архимандрит**и**а* (4), *по**я**сь златый* (7), *злат**ы**(м) по**А**с**о**(м)* (13 зв.), *г**р**оуб**о**сти мо**С****А*** (29 зв.), *сто**А**ца* (77 зв.), *на**с**ы**щ**а**А** са **О** него* (74), *Пере**А**слав**ь**ск**ы**й* (98). Натомість у рукопису 1657–1658 рр. йотація звука **А** на початку слова позначається лише буквою **я**: *я**в**ити* (5), *я**з**ва* (117 зв.), *я**з**ыки* (97), *я**в**лен**и*** (3), *я**р**ослав**ь*** (6), а вживання цієї графеми після голосної порушується під дією другого південнослов'янського впливу, її місце у цій позиції заступає графема **А**: *бл**д**ны**А*** (1657–58, 110 зв.), *и(з)б(а)в**л**ен**и****А*** (157), *О**м**ц**ен****и****А*** (180 зв.), *по**к**аз**ьд****А*** (98), *пр**е**слав**н**а**А*** (75), *сво**с****А*** (114 зв.), *оудр**ьд**а**А*** (109). Такі вживання графем цілком відповідають правилу М. Смотрицького, у якому граматист чітко розмежував використання букв **я** та **А**, запропонувавши писати **я** на початку, а **А** – у середині та в кінці слова, не розділяючи вживання **А** після голосних та м'яких приголосних, оскільки граматист не бере до уваги фонологічного значення кореляції приголосних за

м'якістю/твердістю, хоча, можливо, вже підсвідомо відчуває його, коли виділяє серед голосних звуків окремо “припражногласнаа” (Б, Ъ), які вже не мають фонетичного значення, а “въ слога(х) же согласны(м) припраже(н)на, ъ/оубо дебеое, ь/же тонкое окончаніе, творатъ. якѡ, часть, часть: кровъ/кровь: ядь/ядь...”¹⁰, на що звертає нашу увагу В. В. Німчук¹¹.

У позиції після голосних часто зустрічаємо середньоболгарські написання, також поширені внаслідок другого південнослов'янського впливу і згадувані у правилах орфографії Л.Зизанія¹², без йотації через А: *Ѧ дѡвола* (1553–1554, 115), *данїа* (144), *Ѧ обличенїа* (82), *свѣтлыа нѣтїѡ*¹³ (117 зв.), *възрѣжанїа* (100); *дѡволѡ* (1657–1658, 117 зв.), *дѡаконскїѡ* (70 зв.), *прїателїще* (96), *прощенїа* (157). Такі написання не були включені до граматики М.Смотрицьким.

Для позначення на письмі звука **Е** в обох рукописах наявне традиційне написання через *є* (вузьке) після приголосних: *вселеньскаго* (1553–1554, 116), *печерський* (169), *черноризци* (130), *сребра* (103), *къ телеси* (162 зв.); *великомѡ* (1657–1658, 60), *веселїе* (22), *гндїашеса* (23), *медоточивы(х)* (59), *пореченїю* (87 зв.). Звук **Е йотований** у двох кодексах традиційно передається через *Є* (широке) на початку слів. У пам'ятці 1657–1658 рр. у цій позиції зустрічається також *Е* (епсилон), що почав виступати на означення звука **Е** в конфесійних пам'ятках з кінця XV ст.¹⁴: *добродѣльное Єго житїе* (1553–1554, 133), *Єѡр(м)* (143 зв.), *въпроси же Єго* (152), *Єгда же прнесоша* (99 зв.); *Єдиногласно* (1657–1658, 88), *Єдиною* (83 зв.), *Єсмъ* (85 зв.), *Ємѡ* (85 зв.), *Єст'* (44 зв.), *Єсть* (13 зв.), *Єдинаго* (58 зв.). У позиції після голосних у рукопису 1553–1554 рр. виявляємо як *Є* (широке), так і *є* (вузьке): *языка незнаема* (112 зв.), *славьна посценїе* (87), *и тако скончаеѣ* (107), *попоущенїе(м)* (112 зв.), *домоу твоего* (140); натомість у більш пізній пам'ятці в цій позиції вживається тільки *є* (вузьке): *веселїе* (1657–1658, 22), *дїа моѡ* (108 зв.), *плникѡ своѡмѡ* (137), *Бл(с)венїемъ цара* (155), *и поклоненїе* (157). Таке написання стало нормою з кінця XVI ст.¹⁵ і фіксується у правилі Граматики 1619 р.: М. Смотрицький кодифікував написання з *Є* (широким) на початку слів для позначення **Е йотованого** та з *є* (вузьким) після голосних і приголосних на означення звуків **Е йотованого** та **Е** без йотації відповідно. Вчений також увів уживання *Є* (широкого) та *є* (вузького) в ролі покажчика множини/однини.

Грамматист зазначає, що “...ε...в(ъ) реченіи(х) Славє(н)скихъ согласному припраже(н)но гласи(т), еѣіѣлону гречєскому, или е латїнскому подобн”¹⁶, чим засвідчує ствердіння приголосних перед е.

У Граматиці фіксується важливе орфоепічне правило, що відбиває особливість української мови – вимова **И** як звука середньо-високого підняття, перед яким приголосні непалаталізовані¹⁷. Середньо-високий звук **И** в обох рукописах передається буквами **И**, **Ы**, **Ѳ**. Це обумовлено тим, що після злиття звуків **Ы** та **І** в єдиному голосному середньо-високого підняття **И**, починаючи з XIV ст., цей звук передається за допомогою різних графем: на місці давнього **Ы** постають букви **Ѳ** та **Ы**, тоді як графема **И** передає середньо-високий з колишнього **І**. Букви **Ы** та **И** виявляємо після приголосних за етимологією: *Ѳ Перемышла* (1553–1554, 172 зв.), *Ѳ пещеры* (49), *се смыслилъ князь* (101 зв.), *гривноу златѣ* (162 зв.), *в темница(х) сжци(х)* (70 зв.), *свои(х) оузритъ* (104 зв.); *тлаготы* (1657–1658, 93 зв.), *оуставы* (8), *възыскати* (8), *злыи* (44 зв.), *сын* (70 зв.), *прїти* (58 зв.). У рукопису 1553–1554 рр. спостерігаємо засвоєння нової староукраїнської орфограми: написання **И** на місці **Ы** після шиплячих і **Ц**. У позиції ж після задньоязикових виявляємо, як правило, **Ы**: *в’ тишин* (100), *дръжи(м) баше* (128), *помилоусть ници(х)* (136); *полов’цы* (128 зв.), *чюдотвор’ци* (110); *поборники* (1553–1554, 116 зв.), *грхы* (52 зв.), *Іоанъ Черньиговскый* (98). Натомість у більш пізній пам’ятці – поряд із уживанням графема **И** після шиплячих та **Ц** – можемо простежити нову традицію написання сполучень **ГИ**, **КИ**, **ХИ**, правопис яких з **И** теж поступово склався в староукраїнських пам’ятках – і був закріплений у граматиках Л.Зизанія та М. Смотрицького: *старйшинѣ* (1657–1658, 43), *Ѳлѣчисл* (68), *оуч’ници/* (96 зв.), *черноризци//* (106); *пещерскихъ* (3 зв.), *хитрости* (103), *оуч’ники* (91). М. Смотрицький, до того ж, зазначає, що в окремих відмінкових формах іменників з основою на задньоязиковий слід писати **ГИ**, **КИ**, **ХИ**, а не традиційні **ГЫ**, **КЫ**, **ХЫ**. У третьому правилі орфографії грамматист звертає увагу на те, що необхідно правильно писати флексії при відмінюванні слів, зокрема, не слід уживати **Ы** замість **И**.

Буква **Ѳ** на означення звука **И** наявна в цих пам’ятках спорадично, переважно в грецьких словах: *Мо Ѳсїй* (1553–1554, 127), *ПѲмин* (2), *Ѳ Мо Ѳсси оугрин* (2 зв.), *прєзѲтеръ* (114 зв.); *ДѲмитріѣ* (1657–1658, 130), *мѲро* (87), *МѲтрополитомъ* (6),

МоУсеѣ (96), *МоУисса* (115). Її вживання граматист залишає лише в іншомовних словах.

Звук **І** в рукописах 1553–1554, 1657–1658 рр. передають букви **Ї (і)**, **И** та **.** Буква **Ї (і)** виявляється, як і в давньоукраїнських пам'ятках, на початку власних назв іншомовного походження: *Гѡу Їсѡу Хѡу* (1553–1554, 88 зв.), *Їѡанна* (159 зв.); *ЇЄрѣма* (1657–1658, 100), *Їѡа(н)новаА* (91), *Їѡа(н)нъ* (109), *Їродовѡ* (128 зв.), *Їс Хс* (13 зв.), *Їсаѣи* (2). За правописною нормою середньоболгарських текстів, що в XVI ст. була закріплена узусом¹⁸, буква **Ї (і)** в обох рукописах пишеться перед голосними та **Й**: *мѣца Іюла* (1553–1554, 93), *смирѣнѣ* (145), *кѣлѣо* (172 зв.), *разжмѣмо Єго* (144), *Ѡсждѣѣ* (86); *и(з)б(а)вленѣА* (1657–1658, 157), *изгнанѣ* (57 зв.), *просѣвшихъ* (1), *ѡа(л)монѣ* (6), *рускѣА* (95 зв.). Звернімося до граматики: за правилом М.Смотрицького, **Ї** ставиться на початку власних назв іншомовного походження, переважно грецьких, перед голосними та **Й**. Цим правилом граматист узаконює вживання як традиційної давньоукраїнської орфограми, так і орфограми, поширеної внаслідок другого південнослов'янського впливу, але такої, що закріпилася у писемній практиці і стала традиційною. Вживання цих орфограм ми бачимо в обох кодексах рукопису. Буква **И** у М.Смотрицького перебуває на початку слів та після приголосних. В "Увщєніахъ" граматист подає правила, що не були вироблені писемною практикою: писати перед голосними **И** замість **Ї** у формі родового відмінка однини прикметників жіночого роду для виокремлення з-поміж інших відмінків (*бл'ѡА*); не вживати **Ї** у префіксі **при-**. Однак використання цієї графеми у префіксі **при-** наявне в обох пам'ятках як свідчення непереборної ролі традиції: *прѣати* (1553–1554, 88), *прѣйдоу* (11); *прѣателищє* (1657–1658, 96). Буква **,** яка за правилом Граматики "Вовсехъ речєніа слозєхъ оупотребласт'са: **яко сва, -ста, сндѡхов: и прочѣ**"¹⁹, постає після приголосних майже послідовно на місці етимологічного у наголошених складах, проте, наявні і написання супроти етимології – на місці **И (і)**: *хлба и воды* (1553–1554, 114 зв.), *грховъ* (126), *извстно* (116 зв.), *Ѡнати жєлза* (129), *въ добр исповданѣи* (116); *болзни* (1657–1658, 69), *гриньѣи* (70 зв.), *дло* (43), *рка* (97), *хлбы* (45), *хотль* (137). Йотація звука **І** передана буквою **И**. У рукописі 1553–1554 рр. над нею ставиться діакритичний знак, накреслення якого відмінне від спірітуса над буквою йот (**Й**), діакритичний знак має форму рівної риски, дещо похиленої вправо:

Ѡ братіи (1553–1554, 84), в' келій своєї (140 зв.), вь бжѣтвенмь Ѡкровеній (116), и тій бо ѡжда(т) (128 зв.). Натомість у пам'ятці 1657–1658 рр. переважають написання з **И** без діакритичного знака над ним: *ѡ* **Ѡ**лѣченіи (1657–1658, 2), *ѡ* поставленіи (2), *ѡ* Исо(ж)деніи (2), *О* Пришествіи (3), *О* посланіи (3 зв.); *вь* велицємь въздержаній (6).

Звук **О** в рукопису 1553–1554 рр. виявляється за давньоукраїнською традицією: букви **Ѡ** та **О** (широке) виступають майже послідовно на початку слів та після голосних, а **о** (вужке) – після приголосних: *изъ* **О**чїю своєю (1553–1554, 89), *тога* **ѡ**стригь (50), *иноу* **ѡ**бласть (45 зв.), **Ѡ** **О**бласти (4 зв.), **ѡ** Исакии (2 зв.), **О** Никит затворниц (2), *по* **О**ному гласоу (13 зв.); *І*ѡанна (159 зв.), *Геѡ*р'гїи (103 зв.), *ѳѡ*(до)сїа (56), *ѳѡ*ктїсть (123), *изоѡ*образи Бѣомоужное подобїе (5 зв.). Проте Л. Зизаній, подаючи у граматиці правила вживання орфограм на означення звука **О**, відійшов від правописної традиції, у нього "...Въ сред же **Ѡ** полагається токмы въ множествен'ном числ, и въ иже множество значащих. инде же, о. како, чл'ком, богѡмь, праведникѡм, гршникѡм, и прочаа. На кон'ци же пишется, о оубо въ имени, ѡбаче же въ среднем, **Ѡ** же, въ нарчїи. како, достойно, достойнѡ. праведно, праведнѡ. любезно, любезнѡ, израднѡ, израднѡ, и прочаа..."²⁰. У свою чергу, М.Смотрицький пішов за правилами, зафіксованими Л. Зизанієм, вірогідно, вважаючи їх загальноприйнятими і такими, що не потребують пояснень²¹, тому випадки використання цих графем у Граматиці не розглядаються. В пам'ятці ж 1657–1658 рр., так само, як і в попередньому кодексі, спостерігаємо традиційне використання орфограм: **Обра**(з) (1657–1658, 77 зв.), **О** Даміан (2), **ѡ**кова (77 зв.), **ѡ**рганья (59), **ѡ**трока (93); *Иѡ*анъ (1657–58, 4), *Ларїѡ*н (2), *подобѡ*образїа (108 зв.), *ѳѡ*досїю (155), *приѡ*брацємь (13 зв.).

Ѡ в пам'ятках наявна також у лігатурі **Ѡ** – у словах із префіксом **ОТ-** та в прийменнику **ОТ**: **Ѡ**вратити его (1553–1554, 36), **Ѡ**ходяще же **Ѡ** него (172), **Ѡ**поустить нечѣстїе срѣца мого (194 зв.), мѣзды **Ѡ**данїе (29 зв.); **Ѡ** града (1657–1658, 5), **Ѡ**вца (29), **Ѡ**мщенїа (108 зв.), **Ѡ**ринѣ (91), **Ѡ**тол (14).

Перед виносними буквами у рукопису 1553–1554 рр. наявна, як правило, **ѡ**: *Всєнепорѡ*(ч)ни (87), *нєлѡ*(ж)наа своа оуста (87), сь *Бѣѡ*(м) бсдоуа (145 зв.), *ѡ* тѡ(м) (91 зв.); натомість у кодексі 1657–

1658 рр. у цій позиції виявляємо **о** (вузьке): *во(з)ми* (69), *в до(м)* (96 зв.), *дхо(м)* (83), *игдмено(м)* (4), *мастеро(в)* (3).

Звук **У** в рукопису 1553–1554 рр. передається диграфом **ОУ** за давньоукраїнською традицією – на початку слів та після голосного: *ископавъ оубо тамоу* (1553–1554, 160 зв.), *въ оуста* (161), *азъ же оуже оу гортани бы(х)* (161), *оугодити* (173), *да наоучюса* (121), *бл'гооуханїа* (181 зв.). Натомість у пам'ятці 1657–1658 рр. у цих позиціях вживається як **ОУ**, так і **ѡ**: *пооучив* (1657–58, 35), *оузко* (84), *оукоризнѡ* (13 зв.), *оумножаетьса* (7 зв.), *оуспхъ* (5 зв.), *оусѡмилъ* (59 зв.); *ѡодника* (10), *поѡбожиса* (13 зв.). За вимогами староукраїнської орфографії диграф **ОУ** потрібно було писати на початку слів, після голосних та твердих приголосних, а графема **ѡ**, так само як **ѣ** та **ѹ**, поставала між приголосними та в кінці рядка задля економії вільного місця. Проте, починаючи з XIV ст., графема **ѡ** почала спорадично зустрічатися в конфесійних пам'ятках на початку слів та після голосних, а в останній чверті XVI – на початку XVII ст. вона практично витіснила диграф **ОУ** у позиції після приголосних усередині та в кінці слів.

У рукопису 1553–1554 рр. після приголосних вживаються диграф **ОУ**, букви **ѡ** та **Ѣ**. Вживання графemi **Ѣ** у цій позиції в конфесійних пам'ятках відновлюється під дією другого південнослов'янського впливу з XV ст.²²: *годоу вечер'немѡ* (1553–1554, 74), *полноу масла* (74), *оукарахоу его* (36), *въ чюжоу страну* (10 зв.), *корчагѡ великоу* (74), *презвитерѡ томоу* (40), *въ печерѡ* (46 зв.), *твой разѡ/(м)* (180), *въ дрѡгыи же д'нь* (98), *да пребѡде(т)* (145 зв.), *дрѡзь дрѡгоу* (95 зв.), *преслѡшатиса* (86). Натомість у рукопису 1657–1658 рр. у такій позиції бачимо, як правило, **ѡ**: *лѡжавыа* (1657–1658, 96 зв.), *монастирѡ* (7 зв.), *последиливийи* (8), *просѡфры* (14), *цѡлюще* (90), *чѡдотворци* (3 зв.). У граматиці М.Смотрицький закріплює уживання графemi **ОУ** на початку слова, а **ѡ** – в середині та в кінці слів, не розмежовуючи їх позицію після голосних і приголосних, чим засвідчує розширення функціональних можливостей графemi **ѡ**.

Йотований **У** в рукопису 1553–1554 рр. передається буквами **Ю** та **Ѣ**: *чюдесѡ* (130), *чюдотвор'ци* (110), *юный же разболса* (178), *къ любимому* (118), *концю слова* (92 зв.); *Бѡжїєю силоѡ* (15 зв.), *въ соужьдальскоуѡ землѡ* (9 зв.). У більш пізній пам'ятці йотований **У** передається буквою **Ю** на початку слів, після голосних та м'яких

приголосних: *бесѣдоцимъ* (1657–1658, 10), *ѡ люботрѣдїи* (2), *повелнїю* (61), *юноша* (80), а відсутність графеми **Ж** пояснюється тим, що, починаючи з кінця XVI ст., спостерігалася тенденція вилучення її з правопису пам'яток. Тут дається взнаки розуміння староукраїнськими книжниками штучного використання цієї букви, що вже не мала фонетичного значення. Ця графема не була введена М. Смотрицьким до граматики.

Написання **Ъ** на місці **О** пов'язується з другим південнослов'янським впливом та виявляється, як правило, в префіксах: *въпїющоу* (1553–1554, 132), *възрвь на игоумена* (114 зв.), *съхраненоу Ѡ бды* (5), *възмздїє* (154), *оутаити не можеши съкровица* (184 зв.); *възвеличитиса* (1657–1658, 98), *въздержанїи* (109), *въспрїат'* (54), *съгршенїи* (107 зв.), *създанїє* (108). Також трапляються написання з **Ъ**, на позначення звука **Е**: *прѣрчьства* (1553–1554, 146). Однак, незважаючи на розповсюдженість таких уживань, М. Смотрицький не кодифікував ці орфограми; **Ъ**, **Ь** у нього означають лише твердість і, відповідно, м'якість і ніколи не виступають замість **О** та **Е**. Також учений у граматиці узаконив паєрок в кінці складу на місці **Ъ**, а на місці **Ь** – пропонував писати ерик²³. В обох рукописах зустрічаємо написання з паєрком: *монастыр'ьски(х)* (1553–1554, 66 зв.), *в'ь домь своа* (155), *посылаеть мол'боу* (150), *рас'творенїа в'кжсивь* (135 зв.), *мсто оуз'ко* (176 зв.); *Ѡ Бл'же(н)нм* (1657–1658, 3 зв.), *в'ь кїев* (6), *в'ь монастыр* (6), *ѡ Прїѣнм'* (3 зв.).

Давньоукраїнське сполучення **ЕР** у Патерику Печерському – передається південнослов'янською орфограмою **РЬ**, що не була закріплена узусом і не згадується у праці М. Смотрицького: *дрьзновенїє* (1553–1554, 105), *О многотрпєливомъ* (2), *чрньоризц* (140 зв.); у рукопису 1657–1658 рр. наявні і паралельні написання: *дрьзновенїи* (67) / *дерзновенїи* (67), *оумр'ьшимъ* (53) / *оумєр'шимъ* (53).

Отже, у процесі дослідження графіко-орфографічної системи двох кодексів Патерика Печерського нами виявлено давньоруські, південнослов'янські та новітні староукраїнські орфограми, більшість з яких було кодифіковано М. Смотрицьким у граматиці. Загалом, М.Смотрицький кодифікував більшість традиційних орфограм, активно вживання яких спостерігаємо в обох пам'ятках. Із південнослов'янських орфограм, що поширилися під дією другого південнослов'янського впливу, граматист залишив лише ті, що

усталилися в писемній практиці (як уживання **А** після голосного або написання з **І** перед голосними та **Й**). Часте вживання таких орфограм виявляємо як у рукопису середини XVI ст., так і в більш пізній пам'ятці. Також у правописній системі кодексу середини XVII ст. спостерігаємо використання деяких південнослов'янських орфограм, які не були введені до граматики 1619 р., однак, через дотримання традиції, продовжували вживатися писцями (напр., **Ъ** і **РЪ**). Правила ж, які не базувалися на правописній традиції, не завжди знаходять відображення в правописній системі кодексу 1657–58 рр. (напр., орфограми на позначення звука **О** або невживання **І** у префіксі **при-**), що може пояснюватися як свідомим відхиленням від правил граматики на користь традиційного написання, так і недостатнім проміжком часу, який пройшов після виходу в світ праці М.Смотрицького: можливо, нова орфограма просто не встигла засвоїтися писемною практикою. Також не все видається зрозумілим стосовно вживання юсів (**А**, **Ж**) та їх звукових рефлексів на письмі у порівнюваних пам'ятках, як і кодифікованих норм М. Смотрицького, що потребує додаткового вивчення староукраїнських текстів.

А загалом непросто говорити про норми Граматики на протигагу правописної традиції, оскільки праця М. Смотрицького, як уже було зазначено, ґрунтувалася на традиції й, унормувавши правопис, сама стала основою писемної традиції. Однак для глибшого вивчення цієї теми маємо намір залучити до дослідження більшу кількість конфесійних пам'яток.

¹ Смотрицький Мелетій. Грамматіки Славенскал правилное СВнтаГма. – Єв'є, 1619. – 500 с; ² Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. – К., 1985. – С. 33; ³ Гнатенко Л. А. Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків): Автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. – К., 1997. – С. 5–6; ⁴ Там само. – С. 8; ⁵ Гнатенко Л. А. Другий південнослов'янський вплив / Українська мова: Енциклопедія. – К., 2004. – С. 163; ⁶ Видайчук Т. Л. Розвиток фонетичної системи староукраїнської мови другої половини XVI–XVIII ст. на тлі правописної традиції (на матеріалі житійно-повістєвих пам'яток): Автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. – К., 2004. – 20 с; ⁷ Абрамович, Д. Києво-Печерський Патерик. (Вступ, текст, примітки). – К., 1930. – С. XXII; ⁸ Оскільки М. Смотрицький при укладанні граматики використовував багато конфесійних джерел, а Києво-Печерський патерик – одна з найбільш відомих пам'яток, можемо зробити припущення, що

граматист послуговувався і нею; ⁹ *Гнатенко Л. А.* Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко–орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків): Автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. – К., 1997. – С. 9; ¹⁰ *Смотрицький Мелетій.* Грамматики Славенскиа правилное СВнтаГма. – Єв'є, 1619. – С 9–10; ¹¹ *Смотрицький Мелетій.* Грамматика /Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К., 1979. – С. 32; ¹² *Зизаній Л.* Грамматика словенська /Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К., 1980; ¹³ Тут і далі трьома титлами – позначаємо добро-титло; ¹⁴ *Гнатенко Л. А.* Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко–орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків): Автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. – К., 1997. – С. 13; ¹⁵ Там само. – С. 12; ¹⁶ *Смотрицький Мелетій.* Грамматики Славенскиа правилное СВнтаГма. – Єв'є, 1619. – С. 19; ¹⁷ *Смотрицький Мелетій.* Грамматика /Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К., 1979. – С. 18; ¹⁸ *Гнатенко Л. А.* Письмо Пересопницького Євангелія та графіко–орфографічні особливості пам'ятки//Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. – К., 2001. – С. 58; ¹⁹ *Смотрицький Мелетій.* Грамматики Славенскиа правилное СВнтаГма. – Єв'є, 1619. – С. 19; ²⁰ *Зизаній Л.* Зазнач. праця. – Арк. 86–86 зв; ²¹ *Гнатенко Л. А.* Букви на позначення голосних звуків у граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького // Актуальні проблеми граматики: Збірник наукових праць. – Вип. 1. – Київ–Кіровоград, 1996. – С. 8–12; ²² *Гнатенко Л. А.* Староукраїнський правопис останньої чверті XIV– першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко–орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків): Автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. – К., 1997. – С. 24; ²³ *Смотрицький Мелетій.* Грамматики Славенскиа правилное СВнтаГма. – Єв'є, 1619. – С. 32.